

Богдан ЗЕК

*кандидат історичних наук
завідувач науково-експозиційного відділу історії Волині
Волинського краєзнавчого музею
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7116-7487>
e-mail: zekbohdan@gmail.com*

УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕГІОН САМООБОРОНИ (31-й ОХОРОННИЙ БАТАЛЬЙОН СД): ВОЛИНСЬКИЙ ПЕРІОД

Встановлено, що восени 1943 р. німецьке командування налагодило контакт із підпіллям ОУН(м) на Волині, результатом чого стали переговори про створення окремого військового відділу, який пізніше одержав назву «Український легіон самооборони». Акцентовано увагу на тому, що її використовували комбатанти, а для німецького командування легіон залишався 31-м охоронним батальйоном СД. Висвітлено комплектування підрозділу, рейд спеціальної групи на південь Волині з метою залучення до легіону інших членів ОУН(м).

Порушено проблему взаємин ОУН(м) і ОУН(б) улітку 1943 р., приєднання мельниківських військових відділів до УПА. Досліджено вплив цих подій на формування УЛС. Встановлено, що мельниківці, переслідувані СБ ОУН(б) й іншими партизанами, змушені були перейти на нелегальне становище. Встановлено, що вступ до лав підрозділу розцінювався як одна зі стратегій власного порятунку.

Розкрито процес безпосереднього формування УЛС у с. Підгайці неподалік Луцька, куди перебазувалася рейдова група з півдня Волині й інші члени ОУН(м). На основі опрацьованих мемуарів комбатантів встановлено, що в Підгайцях мельниківцям не вдалося довести чисельність підрозділу до повноцінного батальйону, порівняно з часом його перебування на території Польщі. З'ясовано, що на етапі формування підрозділ залучали до антипартизанських операцій. Розглянуто питання участі УЛС у реалізації нацистської політики, зокрема карально-репресивних заходах проти місцевого населення. Встановлено, що через відсутність належного вишколу та злагодження, УЛС на території Волині поніс втрати, допустивши помилки в тактичному плануванні й необережному поводженні зі зброєю. Виснувано про неефективність ведення боїв УЛС проти ЧА, його низький рівень бойової готовності через членів родин комбатантів, які перебували поряд із підрозділом у місцях його розташування.

Ключові слова: ОУН(м), мельниківці, Волинь, Український легіон самооборони, батальйон, комбатанти.

Довший час історію Українського легіону самооборони (УЛС) дослідники висвітлювали на основі мемуарів його комбатантів. Як наслідок, обмежена джерельна база унеможливила належне розкриття як етапів формування підрозділу, так і загалом його військового шляху. Поряд із цим вказана проблема сприяла суб'єктивному трактуванню подій, які в комплексі давали упереджені або ж тенденційні висновки.

Водночас довкола теми постав гострий дискурс, який виявився сприятливим до політизації проблемних питань, які інколи спекулятивно використовували в інформаційних кампаніях проти України. Останні могли прагнути нівелювати розробку концепції національної історії, державних комеморативних практик, формування образу українців як колаборантів, заперечення їхньої участі в русі Опору тощо. Щобільше, УЛС і його комбатанти стали предметом дипломатичних відносин інших держав. Так, 14 березня 2017 р. окружний суд у Любліні задовольнив клопотання прокурора Галузевої комісії з переслідування злочинів проти польського народу Інституту національної пам'яті Польщі щодо арешту колишнього комбатанта легіону Михайла Каркоця («Вовка»). Його звинувачували в тому, що 23 липня 1944 р. він організував пацифікацію в с. Хланьов, колоніях Хланьов і Владиславів, унаслідок чого загинуло 44 поляки (Pion śledczy IPN, 2017). На той час 98-річний М. Каркоць проживав у Міннеаполісі (США) і потребував постійної опіки (Польща вимагає, 2017). Питання подальшої екстрадиції не мало продовження – 14 грудня 2019 р. М. Каркоць помер на 100-му році життя (Rising, Glass, 2020). Так, проблематика УЛС продовжує привертати увагу дослідників і зберігає актуальність.

З огляду на те, що УЛС є не лише складовою українського історичного дискурсу часу Другої світової війни, його вивчали як українські, так і зарубіжні фахівці. Загалом, озвучена тема почала цікавити дослідників відносно нещодавно. Одним із перших у незалежній Україні в монографії, присвяченій українським військовим формуванням у збройних силах Німеччини, УЛС виділив Андрій Боляновський (Боляновський, 2003). Польський історик Марцін Маєвські (Marcin Majewski) на основі мемуарів комбатантів підготував статтю, у якій висвітлив історію формування підрозділу, його бойовий шлях, зосередивши увагу на боях із відділами Армії Крайової, діях проти місцевого населення на території Польщі (Majewski, 2005). Формування стало об'єктом окремих публікацій Юрія Каліберди (Каліберда, 2010), Валентина Мазурка (Мазурок, 2012), Андрія Д'яченка (Д'яченко, 2017), В'ячеслава Оліцького й Ігоря Карпенка (Оліцький, Карпенко, 2022). Послугуючись значною джерельною базою, діяльність УЛС в англомовній публікації детально висвітлили Юрій Радченко та Андрій Усач. Автори звернули увагу на постаті членів формування, їхню участь у реалізації нацистської політики на окупованих територіях. Утім, період перебування УЛС на Волині поданий більш узагальнено (Radchenko, Usach, 2020). З огляду на спектр невирішених проблем, мета статті – розкрити причини формування УЛС і висвітлити період його перебування на території Волині.

Переходячи до розкриття теми, зазначу, що основою легіону стали військові формування Організації українських націоналістів (мельниківців) (ОУН(м)) на території Волині, які виникли на весні 1943 р. за наказом голови Волинського обласного проводу Кіндрата Швеця («Ігоря») як загони самооборони (ВКМ, арк. 1). Загальне керівництво над ними здійснював військовий референт обласного проводу Сидір Кушнірук («Бистрий») (ГДА СБУ-2, арк. 173). Для координації дій між ними в червні 1943 р. також був створений загін зв'язку чисельністю до 120 бійців. Спочатку його командиром був «Волинець» (ймовірно, Петро Марчук), пізніше – Михайло Солтис («Черкас») (ГДА СБУ-2, арк. 263). Деякий час підрозділ перебував у с. Буяни Луцького р-ну (ГДА СБУ-1, арк. 29).

Становище мельниківців ускладнилося після того, як Організація українських націоналістів (бандерівців) (ОУН(б)) почала приєднувати їхні загони до Української

повстанської армії (УПА). За словами М. Каркоця, деякі відділи ОУН(м) вирушили на Полісся або ж діяли меншими групами, часто збираючись для проведення акцій лише вночі. Після цього стрільці розходилися по домівкам, а розконспіровані йшли до своїх криївок (Каркоць-Вовк, 2002, с. 98). Мемуари Михайла Каркоця підтверджують покази іншого легіонера Михайла Дрозденка («Гичка», «Грушка»), пізніше дані радянським силовиками. Під час слідства останній зазначив, що вступив до сотні «Черкаса» у квітні 1943 р., коли та перебувала у с. Буяни. Однак восени підрозділ розпустили по домівкам з умовою, що за першим наказом вони всі знову прибудуть у загін (ГДА СБУ-1, арк. 138–139).

Відповідно до мемуарів Михайла Каркоця і Костя Гірняка, контакт мельниківців із німцями був встановлений випадково у другій половині серпня 1943 р. через Ананія Федчука («Окунь»), якого польська поліція арештувала у с. Уляники під час реквізиції сільськогосподарської продукції. Підставою для затримання, очевидно, послужила зброя і листівки, виявлені при ньому під час обшуку. Дізнавшись про арешт «Окуня», М. Солтис написав листа німцям із вимогою звільнити побратима, погрожуючи підірвати будівлю СД (нім. – *Sicherheitsdienst Reichsführer-SS (SD)* – Служба безпеки) і вчиняти інший терор. Однак усі здивувалися, коли «Окунь» приніс лист-відповідь із запрошенням на зустріч (Гірняк, 1977, с. 17; Каркоць-Вовк, 2002, с. 106–107).

Дещо по-іншому описує ці події Микола Куделя («Недобитий») – керівник Торчинського районного проводу ОУН(м). За його спогадами, в арештованого А. Федчука («Окуня»)¹ німці виявили листівки такого змісту: «Не бити німців, а бити найлютішого ворога України – Москву, большевицькі банди, яких агенти повлазили в УПА і руйнують Україну». Після цього «Окуня» відпустили і через нього передали листа провідникам ОУН(м) (Куделя, 1999, с. 65).

Через відсутність зв'язку із вищим проводом рішення про зустріч із німцями було прийняте на локальному рівні. Місцем переговорів обрали цвинтар у с. Милуші неподалік Луцька. Мельниківців на них представляли М. Солтис і дезертир Вермахту М. Каркоць, який приєднався до підпілля ОУН(м). Вони обоє володіли німецькою мовою (Каркоць-Вовк, 2002, с. 108).

У мемуарах комбатанти УЛС так аргументували прийняте рішення. За словами К. Гірняка, причиною співпраці з німцями став терор із боку СБ (Служби безпеки) ОУН(б) і загроза проникнення більшовицьких партизан (Гірняк, 1977, с. 21). Василь Станіславів («Юрко Макух») наводив такі пояснення: «Наш провід категорично забороняв робити будь-які домовлення з німцями в політичній площині, бо ж знав і трактував німців як окупантів, які знаходяться напередодні упадку. Але обставини, в яких ми знаходились, диктували нам що іншого. Ми були переконані, що не той виграє, хто загине, а той, хто буде жити. Вивезти своїх розконспірованих людей на захід було в цей час неможливо без збройних відділів. Залишити їх під соювську окупацію – це рівнялося самогубству, і ця ситуація диктувала нам пристосуватися до обставин, використати їх для збереження наших людей» (Станіславів, 2002, с. 138–139).

Під час переговорів на цвинтарі в с. Милуші німецьку сторону представляли штурмбанфюрер СС (нім. – *Schutzstaffel (SS)* – «Захисні загони») Зігфрід Ассмус (Siegfried Assmuss) та обершарфюрер СС Густав Раулінг (Gustav Rauling) із СД у Луцьку, який вільно володів російською мовою (Majewski, 2005, s. 302; Radchenko, Usach, 2020, p. 454). Під час зустрічі мельниківці озвучили вимоги: припинити терор

¹ За спогадами Миколи Куделі, псевдо «Окунь» мав не Ананій Федчук, а Ананій Шевчук.

українського населення німецько-польською поліцією; звільнити українських в'язнів з усіх тюрем Волині, за винятком комуністів і бандитів; дати необмежену кількість амуніції та легкої автоматичної зброї; передати всю адміністрацію в українські руки (Каркоць-Вовк, 2002, с. 108–109). Які саме питання порушувала німецька сторона, – у мемуарах комбатантів УЛС не вказано.

Між німцями і мельниківцями згодом відбулося ще два раунди переговорів. Про їхній перебіг та результати також свідчать мемуари легіонерів. Німецька сторона погодилася на створення українського військового загону, який мав вести боротьбу з радянськими й польськими партизанами. Забезпечувати відділ амуніцією і зброєю повинні були німці. У внутрішні справи загону вони погодилися не втручатися й дали згоду на звільнення українських в'язнів із волинських тюрем, незалежно від їхніх політичних переконань (Гірняк, 1977, с. 20; Каркоць-Вовк, 2002, с. 114).

Варто зазначити, що З. Асмус уже мав досвід організації подібного батальйону СД з українців у містечку Клевань, після чого перейшов на роботу в СД у Луцьку (Radchenko, Usach, 2020, р. 456). Цей батальйон формувався в березні 1943 р. у будівлі клеванської середньої школи. Його командиром був призначений полковник армії Української Народної Республіки Петро Смородський. Однак у ніч на 21 липня 1943 р. його роззброїли місцеві відділи УПА, згодом він був розформований (Марчук, 2020).

Після встановлення паролів із німцями, М. Каркоць і М. Солтис вирушили до проводу ОУН(м) у Львові, щоб погодити свої дії. Останній під час зустрічі з керівництвом одержав згоду на подальшу співпрацю з німцями. Щобільше, провід пообіцяв прислати когось із вищих старшин (Каркоць-Вовк, 2002, с. 114–116). Тому в листопаді 1943 р. за завданням крайового провідника Ярослава Гайваса («Бистрого») на Волинь вирушив полковник Володимир Герасименко («Тур»). Однак фактичним командиром підрозділу, очевидно, все ще залишався М. Солтис (Radchenko, Usach, 2020, р. 462).

Відсутність у переговорному процесі з німцями політичного керівництва ОУН(м), як і те, що командири місцевих відділів М. Солтис і М. Каркоць вирушили до Центрального проводу у Львові без волинських обласних провідників чи інших посередників, породжує низку питань. Імовірно, автори мемуарів, до яких апелюю, замовчували певні факти або ж в ОУН(м) на Волині був внутрішній конфлікт. Про останнє може свідчити такий випадок. У час, коли М. Солтис командував мельниківським загonom зв'язку, до нього з листом звернувся обласний провідник К. Швець. Він вимагав розпустити загін і припинити будь-які акції проти місцевого населення. Михайло Солтис виконувати наказ відмовився, розірвав лист і назвав Кіндрата Швеця дурнем (ГДА СБУ-2, арк. 152).

Процес формування батальйону ускладнювала відсутність належного організаційного зв'язку між осередками ОУН(м), що варто пов'язувати з контролем терену СБ ОУН(б). Очевидно, ці обставини склалися внаслідок внутрішніх проблем у самій системі управління мельниківської організації. Відтак із метою поширення інформації про формування батальйону була створена спеціальна група оповіщення з 11 осіб, яка вирушила на Кременеччину. Вона мала не лише донести інформацію про створення батальйону, а й зібрати членів організації та її прихильників, яким загрожувала небезпека (Гірняк, 1977, с. 21–22). Поряд із цим чисельніша група могла краще себе убезпечити від нападу інших партизанів.

Рейд на Кременеччину, найімовірніше, орієнтувався на членів мельниківського загону Михайла Недзведського («Хрона»), якого роззброїла УПА в лісі непода-

лік с. Антонівці 6 липня 1943 р. Про приєднання бійців «Хрона» до рейдової групи йдеться і у спогадах комбатантів УЛС, де вони зазначили, що всі ці люди перебували в небезпеці через дії СБ ОУН(б) (Гіряк, 1977, с. 22; Каркоць-Вовк, с. 119). Загалом, їхня кількість варіювалася від 30 (Гіряк, 1977, с. 24) до понад 50 осіб (Каркоць-Вовк, 2002, с. 120). Під час рейду мельниківська група вступала в бої з опонентами. Зокрема, В. Станіславів повідомляє про бій із поляками в с. Туники (тепер – частина Кременця) (Станіславів, 2002, с. 132). Імовірно, з огляду на таку постійну мобільність, мельниківці на початку називали свій підрозділ «Рейдуючим відділом» (Гіряк, 1977, с. 32).

Об'єднаний мельниківський загін 30 листопада 1943 р. зупинився в Білокриниці. 2 грудня сюди прибуло п'ять вантажних автомобілів, які перевезли всіх у с. Підгайці біля Луцька, де вони розташувалися у будівлі місцевої школи (Гіряк, 1977, с. 24). За словами М. Каркоця, було прийнято рішення вийти з партизанки і діяти офіційно, тому німці їй прислали вантажні автомобілі для переїзду на Луччину (Каркоць-Вовк, 2002, с. 123). Припускаю, що відділ від початку не мав функціонувати на партизанських засадах. Німецьке командування було зацікавлене в тому, щоб загін перебував в оперативному підпорядкуванні, виконував конкретні завдання, які можна було би проконтролювати. Тому до мемуарів М. Каркоця варто ставитися критично.

Прибути до Підгайців наказали і членам військових формувань ОУН(м), які перебували по домівкам. Його отримав і вже згаданий М. Дрозденко. За його словами, наприкінці 1943 р. «Черкас» наказав йому прибути в село біля Луцька. Саме в такий спосіб він і вступив до УЛС (ГДА СБУ-1, арк. 139).

Водночас, відповідно до домовленостей, відбувалося звільнення бранців із волинських тюрем. Із цією метою члени ОУН(м) вирушили до в'язниць у Дубні і Луцьку. Звільняли не лише мельниківців, а й бандерівців. Зокрема, з Луцької в'язниці за сприяння «Черкаса» був звільнений бандерівський есбіст «Азіат» (Станіславів, 2022, с. 137). Частина бранців також приєдналася до відділу, який на тоді сягав двох сотень бійців. За словами К. Гіряка, як зв'язкові при відділі залишилися ті самі німці, які вели переговори, – З. Ассмус і Г. Раулінг (Гіряк, 1977, с. 25–26). На мою думку, німецькі офіцери, найімовірніше, були прикріплені для командування та контролю за легіонерами.

Варто зазначити, що далеко не всі в'язні вступали до легіону з особистих переконань. Частина з них просто хотіла вийти на волю, щоб уникнути нацистських репресій, інші обирали шлях комбатанта, щоб не потрапити на примусові роботи до Німеччини (Radchenko, Usach, 2020, p. 460).

Незважаючи на проведені мобілізаційні заходи, УЛС не досягав чисельності батальйону. До такого висновку доходжу, з огляду на проаналізовані мемуари легіонерів. Певною мірою це перешкоджало виконанню завдань, які ставило німецьке командування. Відділ почали використовувати для боротьби з партизанами. Так, на початку січня 1944 р. одна з чот під командуванням М. Каркоця («Вовка») із важкими кулеметами вирушила в розвідку до Цумані, де, за повідомленням, оперували великі більшовицькі з'єднання. Група розташувалася на місцевому деревообробному підприємстві, але контакту з противником так і не було, тому на Святвечір повернулися в Підгайці (Гіряк, 1977, с. 26). Свою вилазку описав і сам М. Каркоць: «Розмістились ми у тартакових приміщеннях, які були забезпечені оборонними гніздами, але ми тут почували себе не цілком зручно, знаючи про сили большевицької партизанки, яка мала свої більші скупчення у тих лісових масивах» (Каркоць-Вовк, 2002, с. 127).

У цей час два рої УЛС під командуванням чотового «Гіркового»² разом із луцькою кримінальною поліцією вирушили до колонії Олександрівка біля Луцька, де, за одержаною інформацією, мав перебувати один із командирів радянських партизан (за версією Михайла Каркоця і Василя Станіславова, це був Дмитрій Медведєв (Дмитрий Медведєв)) разом із членами свого штабу. Операція пройшла невдало. У бою ліквідували супровід більшовицького командира, однак сам він зумів утекти з хати, що палала, і вирвався з оточення. Чотовий «Гіркий» також загинув і був похований із військовими почеснями на цвинтарі в Луцьку (Гіряк, 1977, с. 27; Каркоць-Вовк, 2002, с. 128–129). Учасник бою В. Станіславів стверджував, що в операції взяло участь 42 бійці легіону, однак радянські партизани виявилися куди більш підготовленими (Станіславів, 2002, с. 134–135).

Поряд з антипартизанською боротьбою легіон став одним з інструментів реалізації нацистської політики. Відкритим залишається питання його причетності до проведення операцій проти цивільного населення. Радянські джерела повідомляють про розстріл у ніч на 1 січня 1944 р. у будівлі школи с. Підгайці 100 в'язнів Луцької тюрми. Згідно з мемуарами комбатантів, саме там розташовувався УЛС. Після страти школу спалили. Радянська комісія, яка працювала в післявоєнний час на вказаній території, виявила три ями. Під час розкопок першої встановлено наявність 53 роздягнених тіл (ДАВО, арк. 4) чоловічої статі (Фетісова, 1944, с. 3). Серед них був опізнаний житель с. Ківерці Юрій Петрович Парфенюк. Імена інших жертв не встановлено. За згодою родичів і жителів Підгайців, тіла вбитих були поховані у братській могилі неподалік школи (ДАВО, арк. 4). «Акт про звірства німецьких окупантів в с. Підгайці Теремнівського району» був опублікований у газеті «Радянська Волинь» за 31 травня 1944 р. (Акт, 1944, с. 3).

Радянські джерела доповнюють спогади очевидців. Так, жителька Підгайців Зінаїда Кондратюк, 1934 р. н., в інтерв'ю журналістці Олені Лівіцькій розповіла про новорічну ніч 1944 р. За її словами, у будівлі підгайцівської школи розташувалися німецькі солдати, офіцери – у хатах місцевих селян. У переддень Нового року німці привезли в'язнів із Луцької тюрми, яких змусили копати довгу яму в людський зріст. Жителів прилеглих будинків попередили, щоб у новорічну ніч не дивилися у вікна, бо туди може влучити куля. Після розстрілу якась жінка приїхала забрати тіло свого сина, але, очевидно, воно було дуже понівечене, бо вона довго вагалася (Лівіцька, 2022).

Про національну належність в'язнів, склад їхнього злочину, як і участь у розстрілі конкретного підрозділу джерела поки відсутні. Тому питання належності бійців легіону до цієї події залишається відкритим. Хоча радянські автори повідомляють, що серед жертв були єврейські кваліфіковані робітники, яких утримували у Луцькій тюрмі, і ті, кого підозрювали у співпраці з радянським партизанами (Radchenko, Usach, p. 453). Зокрема, участь мельниківського легіону в розстрілі в Підгайцях у художньо-документальних картинах «Чорний легіон» (1988) змальовує письменник Полікарп Шафета. Він апелює до «Акта про звірства німецьких окупантів в с. Підгайці», але спотворює його зміст вигаданими формулюваннями на кшталт: «У селі Підгайці Луцького району націоналістичні карателі з так званого мельниківського легіону самооборони розстріляли велику кількість радянських громадян різної національності і закопали їх у спільних могилах» (Шафета, 1988, с. 45).

² Під цим псевдо, ймовірно, перебував Володимир Ремішевський.

Історик та архівіст Владислав Наконечний зазначив, що в січні 1944 р. військово-вослужбовці легіону виявили в лісі неподалік с. Підгайці понад 70 євреїв, які були розстріляні (Наконечний, 2006, с. 24). Причетність УЛС до їхнього вбивства підтверджує один зі звітів ОУН(б). У документі зазначено, що під час відходу з Підгаєць було страчено до 30 євреїв та кількох інших людей. Також члени УЛС жорстоко побили кількох бандерівців і тих, кого підозрювали у співпраці з ними (Radchenko, Usach, p. 452). Детальніше висвітлення порушених проблем потребує залучення ширшої джерельної бази.

Про подальший шлях легіону дізнаємося переважно з мемуарів його комбатантів. Із наближенням Червоної армії (ЧА) відділ розквартирувався за Луцьком, у с. Забороль, де чота М. Каркоця перетворюється на сотню із 150 вояків. Загальне командування підрозділом здійснює М. Солтис, серед старшин залишалися: «Гуня», «Хрін», «Жарина», «Угренько», «Троян» і «Остап» (Гірняк, 1977, с. 27). З огляду на те, що відділ до цього часу нараховував менше 200 осіб, то після доукомплектування чоти М. Каркоця, він налічував, імовірно, вже більше.

За свідченнями М. Куделі, 13 січня 1944 р. УЛС вступив у с. Буяни Луцького р-ну, де захистив місцеве населення від нападу поляків. Останні прибули на двох підводах і встигли спалити хату Федося Кревського. Нападників роззброїли і відпустили, попередивши, що якщо вони сплять ще хоча б одну українську хату, то їхня колонія Усичівські-Будки також буде знищена. Микола Куделя наводить й інші приклади лояльного ставлення до поляків. Зокрема, 20 січня сотник Василь Станиславів («Макух») наказав арештувати дві фури з поляками, що їхали дорогою Торчин–Веселе. Це були селяни з колонії Григоровка, що біля с. Шепель. Вони, як і багато інших поляків, удень їхали годувати худобу, а на вечір поверталися в Торчин, бо боялися нападу УПА. На прохання М. Куделі, сотник «Макух» їх відпустив.

Комунікація легіонерів із місцевим населенням, очевидно, була різною. Комбатанти долучалися до проведення масових заходів. Так, 19 січня 1944 р. чота Костя Шевчука взяла участь у святкуванні Водохреща в Торчині. Під час салютування через необережне поводження зі зброєю він загинув (Куделя, 1999, с. 103–107). Інша частина батальйону разом зі своїми священниками – отцями Паладієм та Іовом – відзначала це свято в Луцьку (Гірняк, 1977, с. 27). Під час цього вояки УЛС пройшли парадним маршем через усе місто (Каркоць-Вовк, 2002, с. 130).

Продовжуючи виконувати завдання протидії партизанам, на двох вантажних автомобілях із с. Буяни новосформована сотня «Трактора» вирушила до Клевани (Гірняк, 1977, с. 27). Однак підрозділ зіткнувся з передовими частинами ЧА. За свідченнями очевидця Степана Матвійчука, після годинного бою сотня втратила 30 осіб убитими і пораненими та хаотично відступила, після чого з'єдналася з легіоном уже на території Польщі (ГДА СБУ-1, арк. 69–70). Учасником бою був і вже згаданий М. Дрозденко. Арештований пізніше радянськими силовиками, він дав покази, що у складі сотні «Трактора» вступив у бій із червоноармійськими кавалеристами в районі Клевани. Щоб не потрапити під обстріл, заліз у канаву і спробував відійти до лісу, однак був взятий у полон, із якого йому пощастило втекти. Приєднатися до легіону зміг лише в Устилузі (ГДА СБУ-1, арк. 176–178). За свідченнями «Макуха», у бою на тартаку під Клеванем із чоти «Крилатих» у живих залишилося лише чотири бійців (Станиславів, 2002, с. 144–145). У мемуарах мельниківців можна віднайти імена деяких загинув: медсестра Маня Подругиля («Леся»), Павло Горбачук («Рибак»),

Микола Король, Микола Борисюк, Петро Філіпчук із с. Усичі (Каркоць-Вовк, 2002, с. 130; Куделя, 1999, с. 67).

Із наближенням радянсько-німецького фронту УЛС відступив на Захід. Після постою в Буянах відділ пішим маршем перебазувався до Торчина. За свідченнями М. Куделі, підрозділ зупинився тут лише на кілька годин для поповнення провізії. Кость Гірняк стверджує, що в містечку він пробув два дні, де його наздогнали декілька стрільців розбитої сотні «Трактора» (Гірняк, 1977, с. 27). Вже 25 січня УЛС вирушив у напрямку Володимира (Куделя, 1999, с. 68).

Під час відступу легіону на Захід до нього приєднувалися як члени родин, так і представники ОУН(м) із симпатиками. Лише з одного с. Буяні їх було не менше 22 осіб (Куделя, 1999, с. 69), 2–3 – із сіл Жидичин, Усичі, Уляники та Городок (Боляновський, 2003, с. 265). Обставини, за яких це відбувалося, характеризують слова М. Куделі: «При відступі Українського легіону самооборони на Захід до нього примкнули всі, хто був розконспірований за німецької окупації, а ті, що осталися у Торчинському районі, для советських органів були зовсім невідомі, завдячуючи добрій конспірації і розумній тактиці, яка все покрила до сьогоднішнього дня» (Куделя, 1999, с. 34). Окрім репресій радянської влади, яка невдовзі мала повернутися на Волинь, члени мельниківських родин остерігалися репресій СБ ОУН(б) і польського підпілля. Тому приєднання до УЛС для них могло стати чи не єдиною спробою порятунку. Цивільні, що слідували за відділом, перебували в господарській частині, однак постійна присутність родичів негативно позначалася на виконанні завдань легіону, що підтверджують свідчення К. Гірняка (Гірняк, 1977, с. 34).

Після Торчина відділ прибув до Устилуга, де перебував до кінця лютого. Частина особового складу розташувалася в будинку поліції, інші – по хатах. 15 лютого особовий склад брав участь у сутичках із поляками в колоніях неподалік сіл Корчунок (на сьогодні не існує) та Едвардполе (Majewski, 2005, s. 306). В одному з цих боїв загинув чотовий «Граб», ройовий «Терен» і ще двоє стрільців (Гірняк, 1977, с. 28). За версією краєзнавця Ярослава Царука, весною 1944 р. с. Корчунок фактично знищили угорські підрозділи, а внаслідок наступу мельниківців (припускаю, що автор має на увазі УЛС), імовірно, загинуло троє поляків (Царук, 2003, с. 83–84). Власне, за рік до цього поляки вбили двох українок (Федорчук, Пушук, 2011, с. 318). На противагу цьому польський історик М. Маєвські зазначає, що внаслідок нападу легіонерів на Корчунок загинуло від 13 до 60 поляків. Щонайменше двоє поляків загинуло й одна особа була поранена під час проведення операції УЛС у районі Едвардполя (Majewski, 2005, s. 306). УЛС у цей час мав і небойові втрати: унаслідок детонації міни у стволі міномета загинув командир мінометної ланки білорус «Руский», його помічник «Ворон», були поранені двоє стрільців (Гірняк, 1977, с. 29; Каркоць-Вовк, 2002, с. 132).

Наприкінці лютого УЛС переправився через р. Західний Буг, де розквартирувався у селах Дяконів і Морочин на Грубешівщині. Варто зауважити, що, за свідченнями К. Гірняка, лише в березні 1944 р. назва «Рейдуючий відділ» змінюється на УЛС. Власне, вона і збереглася до весни 1945 р., коли легіон увійшов до складу дивізії СС «Галичина» (Гірняк, 1977, с. 30–32). Припускаю, що для позначення підрозділу використовували дві назви: німецьку – 31-й охоронний батальйон СД і внутрішню українську – УЛС. Чому саме остання побутувала серед легіонерів та як позначували підрозділ в ОУН(м), – ще варто з'ясувати. Ймовірно, через вживання в назві слів

«Український», а подекуди «Волинський», комбатанти намагалися відмежуватися від німців і доводили належність відділу до ОУН(м).

У березні 1944 р. до УЛС приєдналася група східняків – чота 101-го охоронного батальйону поліції порядку під командуванням Миколи Собчика із санітарним відділом батальйону, сформованим у Староконстантинові (Radchenko, Usach, 2020, р. 463). У цей час знову загострилися протиріччя між командиром УЛС М. Солтисом і референтом Волинського обласного проводу ОУН(м) К. Швецем, який разом з іншими цивільними прибув із легіоном у с. Морочин. Після чергового конфлікту К. Швець почав шукати зв'язок із керівництвом ОУН(м) (ГДА СБУ-2, арк. 102). Непорозуміння існували і серед особового складу легіону, зокрема представниками луцької та дубенсько-кременецької груп. Ще одна лінія поділу виникла між більшістю західняків і меншістю східняків. Чимало військовослужбовців УЛС були незадоволені командиром М. Солтисом (Radchenko, Usach, 2020, р. 464).

Після операцій проти поляків на Грубешівщині легіон знову повернувся на Волинь. Згадка про це є в інформації проводу ОУН про ситуацію на Холмщині, де зазначено, що на початку квітня 1944 р. бійці легіону разом із німецькими прикордонниками напали на відділ УПА в с. Лудин Володимир-Волинського р-ну. Відтак загинуло два повстанці, ще один був тяжко поранений (Д'яченко, 2017, с. 76). Варто зазначити, що перед вимаршем на Волинь із УЛС дезертирувала частина прихильників ОУН(б), тому до легіону вербували місцеве населення, зокрема використовуючи антипольські настрої, поширюючи відповідні листівки (Radchenko, Usach, 2020, р. 459).

У першій половині травня 1944 р. штаб легіону (Гірняк, 1977, с. 35) і вишкільна сотня зупинилися в с. Бискупичі Штяхетські, друга – в Іваничах і третя – у с. Бубнові, де зайняла будиночки біля залізничної станції (Станиславів, 2002, с. 152). У цьому районі легіон пробув до 16 липня, коли одержав наказ знову перейти р. Західний Буг. На той час ЧА вже фактично зайняла всю територію Волині. У спогадах комбатанти не згадували участі в боях цього часу. У їхніх мемуарах мовиться про завершення навчання у військовій школі, яка діяла при легіоні, й академію з цієї нагоди 16 липня в Бискупичах (Гірняк, 1977, с. 36). Інші дані про двомісячне перебування легіону на цій території фактично відсутні. Так, на разі можна стверджувати, що т. зв. волинський період УЛС завершився 16 липня 1944 р. Натомість кінцевою датою існування легіону як окремого формування варто вважати 7 березня 1945 р., коли він був приєднаний до дивізії СС «Галичина» (Каркоць-Вовк, 2002, с. 234).

Отже, головною причиною створення УЛС убачаю конфлікт ОУН(м) з ОУН(б), послаблення їхньої організації, чим і скористалися німці. Вступ до легіону, ймовірно, інколи розцінювався як стратегія виживання. Доказ цього – присутність поряд із підрозділом понад двох десятків членів родин. Джерела не повідомляють про спеціальний вишкіл загону для виконання функцій як батальйону СД. Наслідком цього стала його невисока бойова ефективність, втрати через неналежне поводження зі зброєю. На Волині підрозділ не мав значної кількості рекрутів, що може свідчити як про невелику чисельність ОУН(м), так і небажання йти на службу до німців через розчарування їхньою політикою. Водночас значна частина прихильників мельниківців уже опинилася у лавах УПА. УЛС став інструментом реалізації нацистської політики, проводив операції проти цивільного населення, проте це питання потребує детальнішого розгляду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Акт про звірства німецьких окупантів в с. Підгайці, Теремнівського району. (1944, 31 травня). *Радянська Волинь*, 3.

Боляновський, А. (2003). *Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945)*. Жовква.

ВКМ: Волинський краєзнавчий музей, ф. Допоміжні матеріали (ДМ), інв. № 63289. Совершенно секретно. Министра государственной безопасности УССР генерал-майору тов. Дроздову, арк. 1–2.

ГДА СБУ-1: Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 5, оп. 1, спр. 1660 (Гаврилюк-Новак М. Ф., Матвійчук С. П., Дрозденко М. І. Почато: 27 червня 1948 р. Закінчено: 20 серпня 1993 р.), 395 арк.

ГДА СБУ-2: ГДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 75178 у 5 т. (Т. 3. Швець К. Ф., Ілик Д. І., Швець-Кусяк Е. Д.), 376 арк.

Гірняк, К. (1977). *Український легіон самооборони. Причинки до історії*. Торонто.

ДАВО: Державний архів Волинської області, ф. р-66 (Архівний відділ МВС Волинської області), оп. 4, спр. 13, т. 1, 213 арк.

Д'яченко, А. В. (2017). Український Легіон Самооборони в боротьбі за українську справу в роки німецько-радянської війни (1941–1945 рр.). *Гілея: науковий вісник*, 125, 74–78.

Каліберда, Ю. (2010). Збройні формування ОУН Мельника у 1943–1944 рр. на Волині. *Воєнна історія*, 1(49), 70–78.

Каркоць-Вовк, М. (2002). *Від Вороніжжа до Українського легіону самооборони*. 2-ге вид., допов. Рівне.

Куделя, М. П. (1999). *Крізь бурі лихоліть: спогади*. Міннеаполіс.

Лівіцька, О. (2022). «Кузьмови діти» втекли з Сибіру. *Репортаж-спогад з Волині про советське пекло* (Ч. 1: Своя історія). <https://pershyj.com/p-kuzmovi-diti-vtekli-z-sibiru-reportazhspogad-z-volini-pro-sovyetske-peklo-ch-1-svoya-istoriya-56357>

Мазурок, В. (2012). Українці Волині у Збройних силах Німеччини у роки Другої світової. *Вісті комбатанта*, 2. https://komb-a-ingwar.blogspot.com/2012/06/blog-post_24.html

Марчук, І. (2020). «Холоднокрівний флегматик і аскетичний педант». Полковник Смородський. *Історична правда*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/05/4/157440/>

Наконечний, В. (2006). *Волинь – криваве поле війни*. Тернопіль.

Оліцький, В., Карпенко, І. (2022). Історія формування та бойовий шлях Українського легіону самооборони (за матеріалами мемуарів його учасників). *Консенсус*, 3, 22–34.

Польща вимагає екстрадиції українця за звинуваченням у воєнних злочинах. (2017). *Історична правда*. <https://www.istpravda.com.ua/short/58c813004b4e4/>

Станиславів, В. (Макух Ю.). (2002). *Ліс приймає повстанців*. Кременець.

Федорчук, Я. (ред.). Пушук, І. (упоряд.). (2011). *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район*. Луцьк.

Фетісова, Я. (1944, 31 травня). Трагедія в Підгайцях. *Радянська Волинь*, 3.

Царук, Я. (2003). *Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район*. Львів.

Шафета, П. Г. (1988). *Чорний легіон. Художньо-документальні нариси*. Київ.

Majewski, M. (2005). Przyczynek do wojennych dziejów Ukraińskiego Legionu Samoobrony (1943–1945). *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2, 295–327.

Radchenko, Yu., & Usach, A. (2020). «For the Eradication of Polish and Jewish-Muscovite Rule in Ukraine»: An Examination of the Crimes of the Ukrainian Legion of Self-Defense. *Holocaust and Genocide Studies*, 34/3, 450–477.

Rising, D., & Glass, D. (2020). *Minnesota man exposed as commander of Nazi-led unit dies*. <https://apnews.com/article/76fc8d452d0635683dffd23b82dd4e42>

Pion śledczy IPN wystąpi do USA o wydanie Polsce podejrzanego o popełnienie zbrodni przeciwko ludzkości. (2017). <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/39188,Pion-sledczy-IPN-wystapi-do-USA-o-wydanie-Polsce-podejrzanego-o-popełnienie-zbrodni.html>

REFERENCES

Akt pro zvirstva nimetskykh okupantiv v s. Pidhaitsi, Teremnivskoho raionu. (1944, Travnia 31). *Radianska Volyn*, 3 (in Ukrainian).

Bolianovskiy, A. (2003). *Ukrainski viiskovi formuvannia v zbroinykh sylakh Nimechchyny (1939–1945)*. Zhovkva (in Ukrainian).

Volynskiy kraieznavchyi muzei, f. Dopomizhnyi materialy (DM), inv. № 63289. Sovershenno sekretno. Ministra gosudarstvennoi bezopasnosti USSR general-maioru tov. Drozdovu, ark. 1–2 (in Russian).

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), f. 5, op. 1, spr. 1660 (Havryliuk-Novak M. F., Matviichuk S. P., & Drozdenko M. I. Pochato: 27 chervnia 1948 r. Zakincheno: 20 serpnia 1993 r.), 395 ark. (in Russian).

HDA SBU, f. 6, op. 1, spr. 75178 u 5 t. (T. 3. Shvets K. F., Ilyk D. I., & Shvets-Kusiak E. D.), 376 ark. (in Russian).

Hirniak, K. (1977). *Ukrainskyi lehion samooborony. Prychynky do istorii*. Toronto (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti, f. r-66 (Arkhivnyi viddil MVS Volynskoi oblasti), op. 4, spr. 13, t. 1, 213 ark. (in Ukrainian).

Diachenko, A. V. (2017). *Ukrainskyi Lehion Samooborony v borotbi za ukrainsku spravu v roky nimetsko-radianskoi viiny (1941–1945 rr.)*. *Hileia: naukovyi visnyk*, 125, 74–78 (in Ukrainian).

Kaliberda, Yu. (2010). Zbroini formuvannia OUN Melnyka u 1943–1944 rr. na Volyni. *Voienna istoriia*, 1(49), 70–78 (in Ukrainian).

Karkots-Vovk, M. (2002). *Vid Voronizha do Ukrainskoho lehionu samooborony*. (2nd ed.). Rivne (in Ukrainian).

Kudelia, M. P. (1999). *Kriz buri lykholit: spohady*. Minneapolis (in Ukrainian).

Livitska, O. (2022). «Kuzmovy dity» vtekly z Sybiru. *Reportazh-spohad z Volyni pro sovietske peklo* (Ch. 1: Svoia istoriia). <https://pershyj.com/p-kuzmovi-diti-vtekli-z-sibiru-reportazhspogad-z-volyni-pro-sovyetske-peklo-ch-1-svoia-istoriya-56357> (in Ukrainian).

Mazurok, V. (2012). *Ukraintsi Volyni u Zbroinykh sylakh Nimechchyny u roky Druhoi svitovoi. Visti kombatanta*, 2. https://komb-a-ingwar.blogspot.com/2012/06/blog-post_24.html (in Ukrainian).

Marchuk, I. (2020). «Kholodnokrovnyi flehmatyk i asketychnyi pedant». Polkovnyk Smorodskiy. *Istorychna pravda*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/05/4/157440/> (in Ukrainian).

Nakonechnyi, V. (2006). *Volyn – kryvave pole viiny*. Ternopil (in Ukrainian).

Olitskyi, V., & Karpenko, I. (2022). Istoriia formuvannia ta boiovyi shliakh Ukrainskoho lehionu samooborony (za materialamy memuariv yoho uchasnykiv). *Konsensus*, 3, 22–34 (in Ukrainian).

Polshcha vymahaie ekstradytsii ukraintsia za zvyuvachenniam u voiennykh zlochynakh. (2017). *Istorychna pravda*. <https://www.istpravda.com.ua/short/58c813004b4e4/> (in Ukrainian).

Stanyславiv, V. (Makukh Yu.). (2002). *Lis pryimaie povstantsiv*. Kremenets (in Ukrainian).

Fedorchuk, Ya. (Ed.). Pushchuk, I. (Comp.). (2011). *Trahediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Volodymyr-Volynskyi raion*. Lutsk (in Ukrainian).

Fetisova, Ya. (1944, Traven 31). Trahediia v Pidhaitsiakh. *Radianska Volyn*, 3 (in Ukrainian).

Tsaruk, Ya. (2003). *Trahediia volynskykh sil 1943–1944 rr. Ukrainski i polski zhertvy zbroinoho protystoiannia. Volodymyr-Volynskyi raion*. Lviv (in Ukrainian).

Shafeta, P. H. (1988). *Chornyi lehion. Khudozhno-dokumentalni narysy*. Kyiv (in Ukrainian).

Majewski, M. (2005). Przyczynek do wojennych dziejów Ukrainskiego Legionu Samoobrony (1943–1945). *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2, 295–327 (in Polish).

Radchenko, Yu., & Usach, A. (2020). «For the Eradication of Polish and Jewish-Muscovite Rule in Ukraine»: An Examination of the Crimes of the Ukrainian Legion of Self-Defense. *Holocaust and Genocide Studies*, 34/3, 450–477 (in English).

Rising, D., & Glass, D. (2020). *Minnesota man exposed as commander of Nazi-led unit dies*. <https://apnews.com/article/76fc8d452d0635683dff23b82dd4e42> (in English).

Pion śledczy IPN wystąpi do USA o wydanie Polsce podejrzanego o popełnienie zbrodni przeciwko ludzkości. (2017). <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/39188,Pion-sledczy-IPN-wystapi-do-USA-o-wydanie-Polsce-podejrzanego-o-popełnienie-zbrodni.html> (in Polish).

Bohdan ZEK

PhD (History)

*Head of the Scientific and Expository Department of History of Volyn
Volyn Regional Muzeum*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7116-7487>

e-mail: zekbohdan@gmail.com

UKRAINIAN LEGION OF SELF-DEFENSE (the 31st SECURITY BATTALION SD): VOLYN PERIOD

The German command established contact with the underground of the OUN(M) in Volhynia in the fall of 1943. The result was negotiations on the creation of a separate military unit, which later received the name Ukrainian Legion of Self-Defense (ULS). It is emphasized that the name was used among combatants, and for the German command the legion remained the 31st Security Battalion of the SD. The author describes the recruitment of the unit, the raid of a special group to the south of Volyn in order to attract other members of the OUN(m) to the legion.

The problem of the relationship between the OUN(m) and the OUN(b) in the summer of 1943, the accession of Melnyk's military units to the UPA is raised. The influence of these events on the formation of the ULA is investigated. It is established that the Melnykivtsi, persecuted by the OUN(b) Security Service and other partisans, were forced to go into an illegal position. Joining the ranks of the unit was seen as one of the strategies for their own salvation.

The process of the direct formation of the ULS in the village of Pidhaitsi near Lutsk, where a raiding group from the south of Volyn and other members of the OUN(m) were relocated, is revealed. Based on the memoirs of combatants, it is established that in Pidhaitsi the Melnykivtsi failed to increase the size of the unit to a full-fledged battalion, compared to the time of its stay in Poland. At the stage of formation the unit was involved in anti-guerrilla operations. The author examines the participation of the ULS in the implementation of Nazi policy, in particular, punitive and repressive measures against the local population. It is established that due to the lack of proper training and coordination, the ULS in Volyn suffered losses due to tactical planning errors and careless handling of weapons. The study resulted in the thesis that the ULS was ineffective in fighting against the Red Army, and that its combat readiness was low due to the presence of a large number of combatant families in the unit.

Key words: OUN(m), Melnykivtsy, Volyn, Ukrainian Legion of Self-Defense, battalion, combatants.